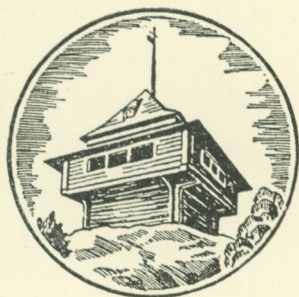

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1937**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1937

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

*Årsbokens omslagssidor med motiv från Älvrosgården
och Högloftet på Skansen äro utförda efter
fotografier av Olof Ekberg.*

Tryckt i gravyrtryck hos

Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1937

MIDSOMMARFIRANDET VID ÖSTERBY BRUK

av Eskil Cronlund

Den för sin hembygds kulturminnen livligt intresserade magister Carl Gustaf Rollin har i sin 1841 utkomna "Beskrifning öfver Österby Bruk" givit en antydning om de egendomliga former under vilka midsommaren här firades (sid. 22 o. följ.). Rollin, som var född 1797, uppehöll, innan han 1839 blev kyrkoherde i Vassunda, en lång följd av år tjänsten både som brukspredikant och skolmästare i Österby. Hans skildring lyder:

"Sluteligen må och några ord nämnas om den så kallade Midsommarsfesten, hvilken vid Bruken i allmänhet här i Bergslagen, är en egen slags högtidlighet. Här vid Österby firas den på följande sätt. Brukets arbetspersonal är för denna högtidlighet indelad i 6 afdelningar eller, så kallade, 1 a g; 2 Hammarlag, 1 Masugns- lag, Stalls- laget och Handtverkare- laget, samt ett extra Lag, hvilket sednare erhåller sin förplägning på Vårdshuset. Till hvardera af de 5 förstnämnde lagen utlemnas från Bruks- magazinet något före Midsommar en viss quantitet malt, hvaraf dens hustru, hos hvilken laget hålles, brygger öl. Midsommar- aftonen samla sig arbetarena med hustrur och barn, hvar och en till det lag de höra. En spelman ledsagas dit af ungdomen i högtidlig procession hvilket kallas, a t t a g a u t s p e l m a n n e n. En majstång, som emedlertid blifvit utsmyckad, uppreses nu. Öltunnan uppslås — dansen begynner efter en nyckelharpas skorrande toner, och allt blir glädje och gamman. Sednare på aftonen besökas lagen af Bruks- Egaren och Brukets öfrige Stånds- personer. Dansen slutas tidigt, för den kommande Högtids- dagen.

Midsommardagen hålles Gudstjenst, hvarvid choralerna sjungas fyrstämmigt af Brukets innevånare, som dertill efter Psalmodikon blifvit inöfvade, och hvari de ega en verkligen förvånande färdighet. På eftermiddagen är offentlig dans i ett för detta ändamål i Stallbyggnaden uppstädadt Vagnshus. Dansen upphör precis kl. 12 på natten. Dagen derefter dansas ånyo på samma ställe ifrån kl. 3 e. m. till kl. precis 9 på aftonen, då dansen upphör. Derefter, i händelse af vackert väder, gör man en promenad omkring Bruket och kl. 11 på aftonen, är allt tyst och hvilat, och dermed är Midsommarfesten slutad."

I stort sett hava dessa av Rollin skisserade plägseder, med en del av tidsförhållandena betingade ändringar, genom traditionens makt förmått fortleva intill senaste tider. Av anledningar, som i det följande komma att beröras, firades emellertid midsommaren år 1917 för sista gången i enlighet med de gamla sedvänjorna, varför dessa genom en närmare redogörelse ansetts böra räddas ur glömskan.¹

Lagindelningen undergick med åren vissa förändringar. Övre hammarlaget eller "opphammarlaget" utgjordes av den personal, som hade arbetet förlagt till den i våra dagar till kvarn ombyggda vallonsmedjan. Nedre eller "herrgårdshammarlaget" hade sitt namn efter den vid herrgården belägna, numer till vallonmuseum inrättade smedjan. Ända fram till omkr. 1885 hade mästaren eller förmannen, i de lag där sådan fanns, skyldighet att, som det hette, "ha laget". Då de båda hammarlagen vart och ett hade två förmän, mästerräckaren och mästersmåltaren, fingo dessa vart annat år turas om att vara "lagman".

Masugnslaget utgjordes, som namnet anger, av den personal, som i masugnen arbetade med framställningen av tackjärnet. Förmanen kallades masmästare. Till stallslaget, vars förman bar titeln stallmästare, hörde all stallpersonal, alltså "körare", hovslagare m. fl.

¹ Efterföljande framställning utgör en bearbetning av de uppteckningar, som författaren under sommaren 1936 gjort för Nordiska museet (Etnologiska undersökningen). För välvilligt lämnade upplysningar står författaren i tacksamhetsskuld till f. d. stålverksförmannen vid Österby bruk Wilhelm Bergström samt f. d. förrådsfaktorn vid samma bruk Lars Hammarström.

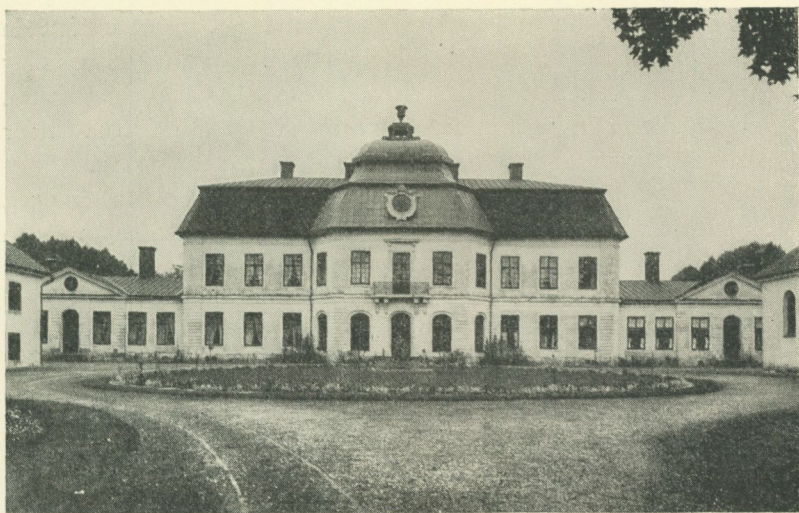

Bild 1—2. Österby bruk, Uppland. Upptill: herrgårdens huvudfasad. Nedtill: bruksklockan och arbetarnas bostäder. Foto Nordiska museet.

Ur det tidigare nämnda hantverkarelaget, vilket omfattade ett flertal yrkesgrupper, utvecklades småningom två hantverkslag (nr 1 och nr 2). Hit hörde "bruksfiskarna", vilkas uppgift det var att förse herrgården med fisk samt att själva tillverka de för fisket nödvändiga redskapen, vidare snickare, målare o. a.

Då det under Österby lydande jordbruket kom under egen förvaltning, bildades ännu ett lag, lantgårdslaget. Inom detta valdes liksom i hantverkslagen årligen ny lagman, eftersom där ingen särskild förman fanns.

I början av 1880-talet uppstod det s. k. stålverkslaget, vilket omfattade den med stålsmide sysselsatta personalen, men i vilket även åtskilliga, som tidigare tillhört något av hantverkslagen, sökte sig in.

1884 bildades vid Österby bruk en godtemplarloge. Som en följd härav uppstod redan påföljande år det s. k. godtemplarlaget, vilket i sin krets upptog åtskilliga medlemmar ur samtliga av de tidigare nämnda lagen. Vid samma tidpunkt gick även en stark religiös rörelse genom bygden, en blåbandsförening bildades, och det föreföll, som om denna skulle verka upplösande på det gamla midsommarfirandet. Den hos bruksbefolkningen starkt rotade känslan för traditionens helgd verkade dock i motsatt riktning. Vid sidan av övriga lag bildades ett blåbandslag, vars medlemmar slopade majstång och dans men märkligt nog uppehöllo plägseden att dricka midsommaröl.

Den för midsommarbrygden erforderliga kvantiteten korn, vilket f. ö. var det enda sädesslag som brukades för detta ändamål, tillhandahölls av bruket. Lagmannen antecknade i god tid namnen på alla dem, som skulle vara med. Namnlistan avlämnades sedan någon gång i maj på brukskontoret, där bokhållaren räknade ut den kvantitet, som sammanlagt skulle utlämnas. Varje mästersed samt stål- och vallonsmederna skulle oberoende av hushållets storlek erhålla 1 fjärding (ungefär 20 liter) korn, alla de övriga, menige man, fingo $\frac{1}{2}$ fjärding vardera. När bokhållaren fått samtliga lags listor färdiga, återstod för honom endast att skriva ut rekvisition till bruksmagasinet. Förutom kornet utgick samtidigt vissa andra naturaförmåner såsom den för brygden

erforderliga humlen (bruket hade för ändamålet särskild humlegård), 1 skålpund salt sill till varje man o. s. v.

Hammarsmeden och förmannen vid Österby bruk Johan de Faire (född 1868, död 1932), som gjort en upppteckning betitlad "Wallonsmide och bruksliv i Dannemora bergslag under gångna tider" (Tekniska museets arkiv, nr 40 b), anför på tal om denna gratifikation en tradition eller sägen, vars innehåll i korthet är följande. Vallonerna, som vid sin inflyttning till Sverige voro kalvinister, underhöllo förbindelse med den reformerta församlingen i Stockholm, dit de en gång varje sommar vandrade för att taga nattvarden. De försågos vid dessa tillfällen med vin av sin husbonde Louis De Geer. Efter dennes död erhöles i stället "vinpengar", som utbetalades till var och en oavsett om de gingo till Stockholm eller ej. Sedan vallonerna sammansmält med den övriga befolkningen och övergått till den lutherska kyrkan, skola dessa "vinpengar" hava förvandlats till gratifikation vid midsommar.

Mältning och brygd ombesörjdes för varje lag av vederbörande lagmans hustru, vilken dock i allmänhet biträdades av någon på området särskilt förfaren kvinna. I de fall då lagmanssysslan år efter år innehades av samma person fick alltså vederbörandes hustru lika länge och utan någon som helst ersättning omhändervar det ganska betungande arbetet med brygden. Det hände dock aldrig, att någon klagade häröver. En gammal gumma, som under många år skött brygden, blev en gång av en yngre man tillfrågad, om hon ej fann det besvärligt. Karakteristiskt lär hennes svar ha varit: "Äh gosse, inte ä' de nå't, vi ha ju mäskan åt kräken."

Bryggningen ägde rum en vecka före midsommar. Tidigast höll man till i lagmannens kök. Först på 1870-talet fick man särskilt bryggshus. Det var synnerligen viktigt, att ölet blev riktigt gott. På midsommaraftonen brukade nämligen i synnerhet ungdomarna besöka olika lag, avsmaka deras öl och sedermera fälla omdöme om, vilket lag som hade den bästa brygden. Ölet omtalas också av de gamla som något alltid utomordentligt både gott och starkt. "En mugg kändes som ett par supar", är ett av dessa omdömen.

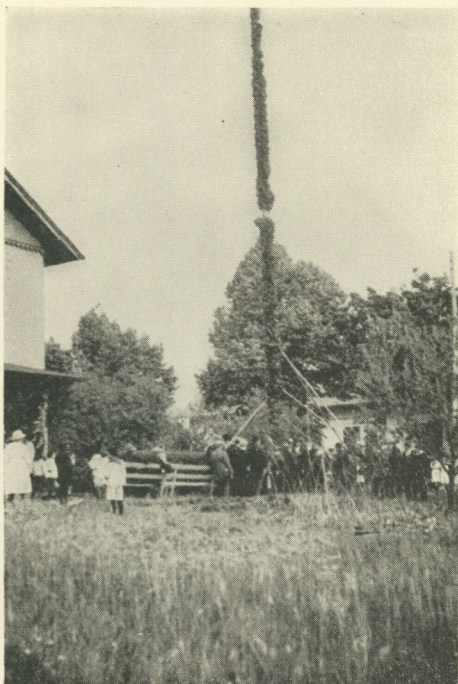

Bild 4. Godtemplarlagets majstång reses med tillhjälp av båtshakar. I bakgrunden arbetarebostäder vid Gimogatan. Foto G. Ström 1916.

När brygden slutligen var undanstökad, fingo ungdomarna hjälpa till med att forsla ölet till ett svalt ställe i någon bod, där det fick stå och jäsa ungefär ett dygn. Sedan tappades det på tunnor, som uppstaplats i lagmannens källare, och is hämtades från en för detta särskilda ändamål upplagd isstack.

En afton ett par dagar före midsommarafton begav sig ungdomen ut för att plocka liljekonvaljblad, med vilka majstången skulle klädas. De förvarades tills vidare i "lagkällaren", där det tack vare isen var svalt. Vid tvåtiden på midsommaraftonen samlades de olika lagen för att kläda majstångerna. Någon kväll tidigare hade man grävt en trumma, i vilken stången skulle sänkas. Nu lades denna, i regel omkring 20 m. hög, på bockar, som placerats utanför lagmannens hus, där stången skulle resas. Ungdomen fick hjälpa till med att varv för varv binda fast liljekonvaljbladen, tills stången

på detta sätt blivit helt överklädd. Någon utsmyckning med kran-sar, girlander e. dyl. förekom icke. Däremot kröntes stängen av vederbörande lags emblem, för stallslaget en flöjel i form av en häst, för de båda hammarlagen en hammare, som genom ett vind-hjul sattes i arbete. Mot slutet av 1800-talet ersattes de gamla sinne-bilderna allmänt av en svensk flagga.

Sedan stängen blivit färdigklädd, blev det en paus till kl. sex, då alla manliga medlemmar av laget infunno sig för att hjälpa till med resningen. Lagmannen hade under tiden burit fram alla de för ändamålet nödvändiga redskapen — båtshakar, stänger, pikar. Två gamla gubbar skulle vid resningen hålla stängens fot-ände fast vid marken. När den äntligen blivit rest, utbröt ett all-mänt jubel och det hurrades för fullt. Nu var midsommaren in-vigd.

Alla, som deltagit i arbetet med resningen, fingo nu "maj-stångssupen". Brännvinet, som ej bestods av bruket, hade samman-skjutits av deltagarna. Lagmannen delade härefter ut sillen och begav sig sedan ned i källaren, där han fyllde två kopparhinkar med öl. Sedan dessa blivit uppburna på gårdsplanen, fick var och en dricka hur mycket han ville och det var lagmannens skyldighet att tillse att hinkarna aldrig voro tomma. De dryckeskärl man använde voro förutom porslinsmuggar gamla silverbägare som lånats samman bland lagets medlemmar.

Så småningom började dansen, som försiggick i köket. Man dan-sade gammalvals, polska eller polkett efter nyckelharpa, fiol eller dragspel. Dans runt midsommarstången eller överhuvud ute i det fria förekom däremot ej. På 1880-talet bildades en mässings-kvintett, snart blev det en sextett och omkring 1895 räknade orkestern 11 man. Denna brukade på midsommarafton gå om-kring och spela i alla de lag, vilka hade någon medlem i orkestern. Sedermera blev det också vanligt, att orkestern, när majstängerna höllo på att resas, besökte lag efter lag för att "blåsa upp stängen". Man brukade då spela "Björneborgarnas marsch", "Marsch hela kompani" e. d. Så småningom utökades repertoaren och en musikfanjunkare från Upplands infanteriregemente kallades en och annan gång för att leda inövandet av nya musiknummer.

På kvällen kom brukspatronen med sina gäster. de Faire har i detta sammanhang gjort följande anmärkning: "Det var då för sed att alla reste sig upp och bugade för patron, fruntimmerna nego. Då kunde det ju visserligen hända att någon av de bugande, som fått för stor 'florshuva' vid den ödmjuka bugningen föll raklång framför patrons fötter, till stor munterhet för honom och alla närvarande, utom för den fallnes hustru, som kände sig generad och måste hjälpa upp sin fallne äkta hälft." Även inspektoren och övriga tjänstemän av alla grader brukade besöka de olika lagen. Dessa ståndspersoner inbjödos först i kammaren för att där smaka på ölet, innan även de togo sig en sväng i köket. Klockan tolv slutade dansen. Ungdomarna samlades i grupper för att taga sig en promenad, under det att de äldre, vilka varit i arbete tidigare på dagen, i allmänhet genast gingo till vila.

På midsommardagen samlades alla lagen till dans i det uppe vid herrgården belägna vagnshuset, som blivit klätt i den grannaste lövskrud. Rikast utsmyckad var "spelmansläktaren". Ännu har man i minne, att det 1864 varit en så kall vår, att björkarna i trakten kring Österby ännu vid midsommar icke voro utslagna. Men björklövet fick icke fattas, då var det ingen riktig midsommar, och därför begav man sig för att hämta sådant ända ut till kusten, där temperaturen denna vår varit högre. Enligt en tradition, anförd av Märta Tamm-Götlind, lär dansen i vagnshuset ha tagit sin början på så sätt, att ungdomarna någon gång under brukspatron P. A. Tamms tid anhållit att få dansa gemensamt. De hade då fått göra en uppvisning ute vid bruksklockan, och eftersom provet utföll till belåtenhet, fingo de härefter varje midsommar låna vagnshuset. (Österby bruk på Gammel-Tammens tid, Upplands fornminnesförenings tidskrift, XLV: 2, s. 170.)

Klockan tre skulle dansen börja, men dessförinnan hade ungdomarna gått de två spelmännen till mötes. På vägen till vagnshuset passerades stallslaget, där spelmännen skulle in för att få sig en sup. Vägen fortsattes med stallmästaren i täten upp till vagnshuset. Så snart man kommit ut på bruksgatan, började musikanterna spela "Österby vagnshusmarsch", en variant av den

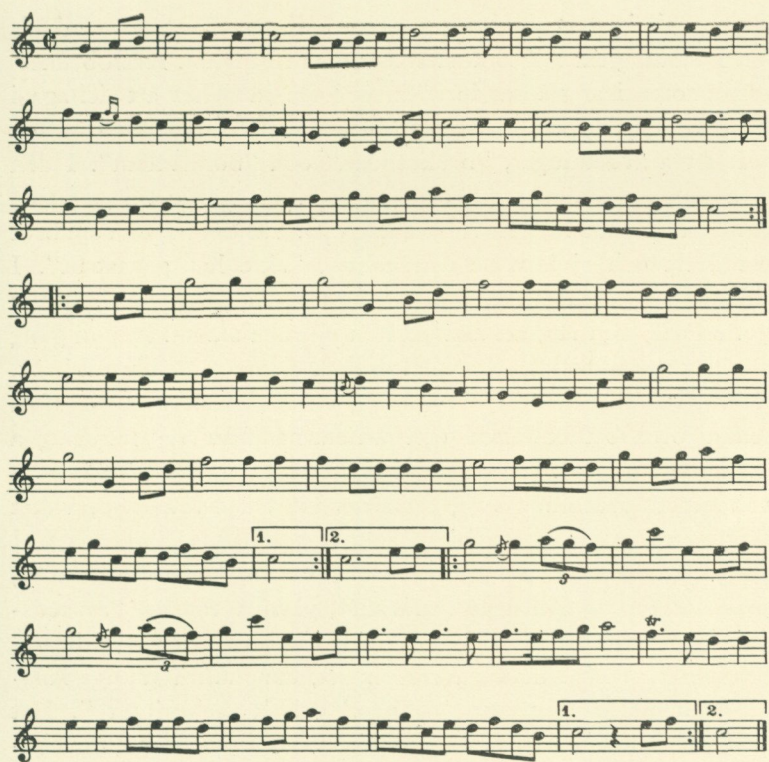

Bild 4. "Österby vagnshusmarsch", upptecknad år 1924 efter spelmanen Karl Svensk, Österby bruk, som spelat den på ovanstående sätt, innan den kom i tryck som "Mungalåten". Nils Andersson, Svenska låtar.

s. k. "Mungalåten", som är känd från Tierps socken (se vidare härom Ruben Liljefors, Upländsk folkmusik, sid. 111 och Nils Andersson, Svenska låtar: Uppland, sid. 48). de Faire kallar den "Storgårdsmarschen" och uppger att densamma, som komponerats av en bygdespelman från Upplands bergslag och ursprungligen varit avsedd som brudmarsch, spelats av vagnshusspelmännen under längre tid än ett sekel, innan den fått detta namn.

När stallmästaren, som bar nycklarna till vagnshuset, hade öppnat dörrarna, spelmännen äntrat läktaren, stämt sina nyckel-

harpor och hartsat stråkarna, spelades det upp en gammalvals som inledning till midsommarens största festlighet. Även brukets arrendatorer i angränsande socknar hade rättighet att deltaga i dansen. För den skull var vagnshuset med en bänkrad i mitten delat i två avdelningar, "bruksåndan" och "bondåndan". I den förra rådde en mönstergill ordning, och det hörde till god ton, att ingen dansade med huvudbonaden på. Var det någon som bröt mot detta och ej åtlydde tillsägelsen, "åkte han genast ut". I bondåndan dansades däremot med huvudbonaden på. Det var f. ö. en oskriven lag, att alla skulle uppträda städat. Någon gång hände det emellertid, att en del oroliga element ställde till bråk. Särskilt i äldre tider var det vanligt, att det etablerades slagsmål mellan bruksbefolkningen och arbetarna från de närbelägna Dannemora gruvor. På det invid bruket belägna värdshuset brukade det förr utskänkas öl, ett slags vin samt brännvin, vilket säkerligen var en starkt bidragande orsak till oroligheterna. I gamla tider var det vanligt, att brukspojkarna och gruvarbetarna, innan de på annandagen skildes åt, gävo varandra "avskeds-knappen". Hade de mot förmodan icke drabbat samman tidigare, blev det emellertid bråk på värdshuset, där "alltid väldiga kalabaliker utspelades emellan 'Schurer' och 'Gyscheklutar'". Det förra var antagonisternas benämning på brukspojkarna, gyscheklutar dessas öknamn på gruvarbetarna (de Faire). Uppe i vagnshuset trakterades emellertid endast spelmännen med öl, som skjutits samman från alla lagen.

En av de under 1800-talets senare hälft mera bekanta harpspelarna var järnbäraren i vallonsmedjan Carl Österberg, född 1842, död 1913. Han spelade i vagnshuset icke mindre än fyrtio-nio somrar. Som kamrat och läromästare hade han tidigare haft den berömde spelmannen Klas Harpare från Dannemora, död omkring 1875.

Efter det att den tidigare omtalade mässingsorkestern bildats, blev det vanligt att de ordinarie spelmännen efter ett par timmar blevo avlösta för att begiva sig till värdshuset. Brukspatronen och övriga ståndspersoner besökte alltid någon stund under kvällen de dansande. Klockan tolv slutade dansen med att man spelade

Bild 5. Den gemensamma majstången reses utanför vagnshuset.
Foto G. Ström 1918.

Bild 6. Vagnshus och stallbyggnad vid Österby bruk. Foto Nordiska museet.

"avgångsmarschen". Härefter gick var och en till sitt lag för att med lagölet släcka törsten. Lagmannen var f. ö. alls ej befriad från plikter de dagar dansen pågick i vagnshuset. Hans hus skulle under hela midsommarhelgen stå öppet för lagets medlemmar och ölet fick naturligtvis aldrig tryta.

Annandagen gick efter exakt samma program som midsommar-dagen med enda skillnad, att dansen började först kl. fyra på e. m. och slutade redan kl. tio. Efter särskild anhållan hos brukspatronen kunde dock tiden utsträckas en timme.

Tredjedagen hade ungefär samma program som midsommar-afton. På eftermiddagen samlades man hos lagmannen för att dricka kaffe. Sedan vidtog ölbrickningen och dansen i köket. Vid sjutiden togs majstången i allmänhet ned. Fanns det något kvar av ölet och tredjedagen inföll i slutet av veckan, kunde stången få stå kvar till lördagen, då man åter kom tillsammans.

Under inverkan från förhållandena i de nybildade lagen upphörde omkring 1885 den gamla sedvänjan, att lagmanssysslan skulle innehavas av förmannen, i de fall sådan fanns. Omkring sekelskiftet slutade lagen att själva brygga sitt öl. Bruket utlämnade då istället för korn ett motsvarande belopp penningar, för vilket man sedan köpte dricka i bryggeriet. Men nu började intresset slappna. Till följd av de nya förhållanden som skapats genom fackföreningsrörelsen och kanske även till följd av kristiden efter världskriget drog bruket slutligen in ölpengarna. Härmed blev det också slut med den gamla lagindelningen.

År 1917 firades för sista gången midsommar vid Österby på det gamla sättet. Alltsedan 1918 har man emellertid utanför vagnshuset rest en gemensam stång, runt vilken ungdomen först dansar, innan dansen i vagnshuset tager sin början. Men annandagens och tredjedagens festligheter liksom alla övriga sedvänjor, som tidigare gjort midsommarfirandet vid vallonbruken i allmänhet men vid Österby i synnerhet till årets mest uppskattade folkfest, äro nu ett minne blott.